

4. Держархів Хмельницької області. Ф. 227. Оп. 1. Спр. 8601. 11.06.1915 – 4.12.1915, 241 арк.
5. Держархів Хмельницької області. Ф. 227. Оп. 1. Спр. 8612. 7.08.1915 – 17.02.1916, 480 арк.
6. Держархів Хмельницької області. Ф. 233. Оп. 1. Спр. 552. 3.01.1914 – 23.04.1915, 58 арк.
7. Дорохова Л. Селянський рух на Україні в роки Першої світової війни. *Укр. істор. журн.* 1978. №8. С. 117–124.
8. Заброварний Б.Й., Михайлюк О.Г. Українське село в роки першої світової війни. Луцьк: Надстир'я, 2002. 124 с.
9. Зеленюк І.С. 1917 рік на Поділлі. Львів: Каменярь, 1966. 166 с.
10. Марковский М.Е. Крестьянское движение в Подольской губернии в 1916 году. По материалам Киевского областного исторического архива. Каторга и ссылка. 1933. Кн. 9. С. 106–121.
11. Михайлюк О.Г. Класова боротьба а Подільському селі в роки першої світової війни. *Матеріали VI-ї історико-краєзнавчої конференції. Кам'янець-Подільський.* 1985. С. 3–4.
12. *Подольские Губернские ведомости.* 1917. №14. 18 февр. С. 1.
13. Подолия. 1914. №102. 1 окт. С. 2.
14. Ресент О.П., Сердюк О.В. Перша світова війна і Україна. Київ: Генеза, 2004. 473 с.
15. *Экономическая жизнь Подолии.* 1915. № 6. С. 16–18.

А. Ю. Скрипник,

доктор історичних наук, доцент,
професор кафедри інклюзивної освіти,
реабілітації та гуманітарних наук

НРЗВО «Кам'янець-Подільський державний інститут»

ФОРМУВАННЯ І СТАНОВИЩЕ СИСТЕМИ ВІЙСЬКОВОЇ ЛОГІСТИКИ В ПРАВОБЕРЕЖНІЦІ УКРАЇНИ НАПРИКІНЦІ ХVІІІ – НА ПОЧАТКУ ХІХ ст.

У статті розглянуто процес запровадження та ступінь ефективності цільових продовольчих військових закупівель через систему аукціонних і підрядних комерційних торгів. Простежено особливості їх діяльності, залежність від змін соціально-економічних, адміністративних та політичних факторів на території південно-західних губерній на початку ХІХ ст.

Ключові слова: *армія, адміністрація, населення, продовольство, торги, аукціони.*

З моменту остаточної ліквідації незалежної польської держави у 1795 р. та впровадження російської військово-адміністративної системи управління на анексованих територіях поступово почали зароджуватися паростки нових

ринково-торгівельних відносин між місцевими сільгоспвиробниками та військовими інтендантськими установами. Спочатку через прості договори про купівлю-продаж, а потім – через торги й аукціони, з метою безперервного постачання усього необхідного армійським підрозділам.

Основними суб'єктами таких відносин наприкінці XVIII ст. в Правобережній Україні стали: як споживачі регулярні частини російської армії та місцеві війська і команди, виразниками їх інтересів – чиновники провіантських і комісаріатських установ та представники місцевої цивільної влади; в ролі постачальників – поміщики, купці й державні селяни. Метою впровадження аукціонного принципу закупівель були: перше – створення сталого порядку отримання необхідної кількості продовольчих припасів для армії на підконтрольних територіях; друге – економія державних коштів шляхом створення конкуренції між учасниками, а відповідно, максимального зниження цін; третє – корегування пріоритетних галузей виробництва шляхом стимулювання до збільшення їх обсягів. Тільки за правилами нових економічних взаємовідносин росіяни принесли з собою на колишні польські території стале і звичне бачення виконання ними своїх службових обов'язків з прагненням до незаконної особистої наживи на посаді, що надало певної специфіки подальшій практиці [1, с. 309].

Починаючи з 1796 р. російська військова адміністрація намагалася якнайшвидше запровадити таку систему, але виявилось, що це зробити не так просто, як гадали. Насамперед, перешкождала відкрита ворожість польських землевласників та їх небажання співпрацювати. По друге, слабкість ще не повністю сформованих губернських і намісницьких правлінь, які через земські суди, справників та городничих мали контролювати ринкові ціни на продовольство і фураж та оперативно повідомляти про їх зміни до Провіантського департаменту.

На той час по всій території Російської імперії постачання підрозділів армії усім необхідним здійснювалося Провіантським департаментом, який накопичував провіант у так званих «провіантських магазинах» шляхом цільових закупок у місцевих поміщиків і казенних селян. Перші такі магазини на території Правобережної України почали з'являтися з лютого 1800 р. і розташовувалися зазвичай у казенних і поміщицьких маєтках за відсутністю спеціальних, належним чином побудованих і облаштованих будівель [2, арк. 77]. Полки мали можливість поповнювати поточні потреби за готівковий розрахунок зі спеціальних коштів, підконтрольних командирам. З метою уникнення фінансових зловживань військових чиновників чи невинувато високих закупівельних цін, які часто були результатом їх змови з городничими, повітовими справниками і поміщиками, Сенат зобов'язав губернські (намісницькі) органи управління офіційно інформувати командирів про розміри цін кожні півроку. Вони ж, своєю чергою, надсилали до Рахувальної експедиції Військової колегії спеціальні звітні табелі про витрати коштів на закупівлі [3, л. 236-237].

Однак, такий порядок контролю ефективно не працював. Відомості, які подавали губернські й намісницькі правління до Провіантського департаменту

про ціни на хліб та фураж для армії, не співпадали із закупівельними цінами, вказаними у звітах командирів частин. У Петербурзі дійшли висновку, що вони штучно завищені; стало очевидним розкрадання державних коштів місцевим начальством під прикриттям належного забезпечення військ. Край цьому намагався покласти Александр І. «Велике моє обурення викликали відомості про зловживання Провіантських Комісіонерів і полкових Шефів при закупівлі за високими й обтяжливими для казни цінам [...] які є брехливим відображенням довідкових цін [...], і підозра в співучасті Цивільного Начальства, і що Земські Справники і Суди дозволяли собі спекулювати і призначати ціну з порушеннями їх посади і присяги» [4, с. 25]. Надалі цар за такі дії погрожував судом виключно цивільним губернським і повітовим начальникам, а про військових ні пари з вуст, що наводить на думку про необ'єктивну інформацію, яку він отримував з даного питання [5, р. 72].

Разом з тим, основні завдання цього відомства були чітко окреслені як законодавчою базою, так і оперативними наказами головнокомандувачів армій новопризначеним намісникам, губернаторам та інтендантським чиновникам. По-перше, це контроль за належною кількістю усіх видів провіанту в головних магазинах, за його якістю та запобігання крадіжкам; по-друге, своєчасне підвезення необхідного до військ; по-третє, чесний грошовий розрахунок з постачальниками; по-четверте, гнучка політика щодо постачальників у випадку неурожаю чи інших пригод [6, л. 13-14].

Здавалося, повинна просто діяти відлагоджена господарська система, і нічого складного в цьому немає. Проте, погана взаємодія між різними відомствами часто призводила до безладдя та зловживань. Наприклад, у зв'язку з інтенсивним пересуванням військ у 1795-1799 рр. часто виникали непорозуміння стосовно того, куди везти провіант і де саме знаходяться потрібні полки. На Правобережжі така плутанина викликала невдоволення генерал-фельдмаршала П. Румянцева діями Головної провіантської комісії. Остання без будь-яких наказів почала вивозити з старокостянтинівського, меджибізького, ямпільського і дубенського повітових магазинів у провіантські (тобто військові – А.С.) по 2500 чвертей борошна і крупів, не маючи уявлення, на якій відстані від них перебувають бойові частини і скільки продовольства їм потрібно. Крім того, селян, які утримували військових коней, змусили перевозити це все на відстані більше 30 верст, що спричинило незаплановані фінансові витрати [7, л. 121; № 17835].

Знаючи, які значні кошти витрачаються з державного бюджету на утримання та постачання військ і приблизно скільки з них розкрадається, Александр І вирішив покласти край застарілій системі закупівель. У новому механізмі центральну роль мали відігравати аукціони і відкриті торги на підряди. Вирішено було розпочати з постачальників та губернського керівництва, саме вони мали забезпечити необхідну кількість провіанту на торги. У жовтні 1802 р. вийшов указ про порядок затвердження цін на заготівлю провіанту і фуражу. Головними у ньому були декілька важливих моментів: дворяни і землевласники могли продавати свої рештки без посередництва перекупників; завдяки системі торгів і кон'юктурі в кожній губернії

формувалася своя гнучка ціна у кожному повіті; встановлено календарні терміни – з осені до 1 січня, і з січня до 1 травня; полкам, які перебувають на постійних квартирах, надавалося право самим закупляти собі необхідне, якщо ціни в цих населених пунктах були нижчі ринкових [8, с. 12-13]. Усі складові процесу віддавалися під нагляд цивільних губернаторів, а загальний контроль здійснювали Провіантські комісії. Це був якісно новий щабель розвитку товарно-грошових відносин між суспільством і збройними силами як інституту держави.

Незважаючи на певний позитив, заготівельна компанія 1803 р. показала, що непогано задумана система є паралізованою в більшості західних губерній імперії, як-то прибалтійських, білоруських та правобережних українських. Проблема крилася у саботуванні місцевим дворянством участі у торгах і аукціонах неявкою на них чи завищенням цін на продукти. Тоді влада змушена була звернутися до послуг постачальників і підрядників та проводити окремі торги у Казенних палатах губерній, таким чином обмежуючи спектр цінового вибору, що провокувало поступове збільшення державних грошових витрат [9, с. 173-174]. За великим рахунком, військовим було байдуже, в кого купувати, лише б ціна була прийнятною. Тому на оголошені губернським начальством торги інспектори і шефи завжди надсилали своїх квартирмейстерів і чиновників з надією на сприятливі ціни й умови постачання [10, арк. 3-8].

Згідно зі звітами губернських установ, регулярні торги й аукціони в правобережних губерніях розпочалися з травня 1804 р. Влада готувалася ретельно. Ще за рік до того Казенні палати склали відомості цін на хліб і крупи по кожному повіту з метою їх об'єктивності на торгах. Судячи з «Виписки про провіант і фураж» Київського губернського правління, з 1 червня по 16 жовтня 1804 р. планували зібрати в магазинах 16 199 чвертей борошна, 13 980 чвертей вівса, 1509 чвертей крупів, 149 360 пудів сіна. У ці ж терміни мали проводитися й торги. Однак повітові маршалки звітували: «Незважаючи на оголошення по маєтках і економіях про торги на продовольство і фураж для армії, бажання взяти в них участь майже ніхто не виказав». За рапортами повітових предводителів дворянства запланована заготівля була виконана ледь наполовину. Наприкінці року Казенні палати посиляли по повітах своїх чиновників з умовляннями до поміщиків продати хоч трохи зерна і сіна [11, арк. 1-10; 27; 41-44; 140].

Незважаючи на такий провал, робота торгів і аукціонів тривала. Військова адміністрація всіляко намагалася заохотити участь місцевого дворянства у постачанні до полків і команд провіанту і вівса за цінами, вигідним обом сторонам. Так, генерал М. Кутузов у своєму рапорті військовому міністру С. В'язмітінову наприкінці 1807 р. наводив приклади мотивування шляхти Волинської і Київської губерній через систему справедливого ціноутворення та своєчасного оповіщення про торги маршалками та великими землевласниками своїх поміщиків. Разом з тим, побоюючись цінового диктату на торгах з боку «нечисленних капіталістів», наказав командирам дивізій активно і самостійно вишукувати прийнятні ціни і укладати попередні угоди. Таким чином, він мав

надію, що чутка про це викличе занепокоєння серед поміщиків і неодмінно призведе до їх зниження [12, л. 9-11].

Тим часом протистояння тривало. Дворянство Київщини не захотіло йти на компроміс і запропонувало завищені ціни, які не влаштовували військових: у мішках за чверть борошна просили 4 р. 75 коп., крупів – 5 р. 10 коп., вівса – 2 р. 52 коп. На противагу цьому, чиновники Київського провіантського депо відшукали в губерніях поміщиків, які бажали продати з мішками чверть борошна за 4 р. 20 коп., крупи по 4 р. 90 коп. і овес по 2 р.; без мішків – 3 р. 80 коп., 4 р. 80 коп., 1 р. 70 коп. відповідно. У таких випадках економія державних коштів складала 70 634 р. 25 коп. чи 119 170 р. 15 коп. Небайдужі командири Лівонського драгунського, Кінно-Волинського і Воронежського мушкетерського полків самостійно знайшли постачальників борошна по 3 р. 70 коп., а вівса по 1 р. 60 коп. за чверть. Київський купець Тимофій Бухтеєв запропонував великі партії продовольства і фуражу за нижчими від дворянських цінами: на борошно на 55 коп., крупи на 10 коп. і вівса на 27 коп. Його пропозиції були настільки вигідними, що він претендував на статус постійного постачальника, на відміну від непевних і хитких поміщиків-підрядників [13, л. 22-26].

Таким чином, монолітність шляхетських інтересів і спроби фінансового диктату було зруйновано, а під тиском губернської влади та провіантських чиновників, з погрозами відлучення від участі в наступних торгах, поміщики змушені були знижувати ціни на новий 1808 р. Судячи з документів, у цьому неабиякою була заслуга М. Кутузова, котрий як київський військовий губернатор розгорнув справжній адміністративний наступ на місцеве дворянство і врешті-решт заповнив магазини необхідною кількістю припасів для армії за об'єктивною ціною.

Самій шляхті залишалося рятувати лише свій гонор і честь. Восени 1810 р., перед черговими торгами, до київського військового губернатора М. Мілорадовича звернувся начальник київської Продовольчої комісії генерал-майор Безродний. Знаючи настрої серед поміщиків, він просив, щоб губернатор особисто звернувся до них з проханням взяти участь у торгах. Чого не зробиш заради інтересів держави. У відповідь на його звернення шляхта через повітових маршалків вимагала в обмін на активну участь у торгах повідомити про це особисто царя Александра I [14, арк. 2-4].

За планами самодержавства заготівельна кампанія 1811 р. мала тривати за дещо новим правилам. Головна увага приділялася порядку ціноутворення і витрат, а також їх контролю і корегуванню залежно від обставин і потреб. Полкам дали можливість обирати: гроші на самостійну закупівлю чи «фураж в натурі» з магазинів; ціни встановлювалися командувачами армій, корпусами і дивізіями за погодженням з губернаторами і комісіями Провіантських депо; комісії при отриманні остаточних цін нараховували кожному полку, батальйону, роті кошти на два місяці вперед. Враховувалися різні обставини, як-от відсутність грошей на закупівлю, передислокація частини на нове місце, наявність зайвого фуражу тощо [15, арк. 28-29]. Ці «правила» стали черговою цеглиною в намаганні розбудови ефективної і якісної системи забезпечення

військ усім необхідним. Командирам полків повернули певну фінансову самостійність катериненських часів, але під значно щільнішим контролем згори [16, с. 451-453].

17 листопада 1811 р. вийшов Маніфест царя про порядок збору податків у західних прикордонних губерніях імперії та про заміну в них грошових стягнень на хлібні. Водночас кожна губернія отримала план заготівлі продуктів і фуражу за потребами на 1812 р. через проведення торгів. На торгах дозволялося бути присутніми представникам армії та керуючим Провіантськими депо, та до торгів допускалися поміщики з сусідніх губерній. Для поміщиків-боржників встановлювалися фіксовані, затверджені губернаторами, губернськими правліннями і повітовими маршалками ціни на борошно, крупу та овес. Такі заходи мали результат. За рапортом київського губернського правління на 12 червня більша частина заборгованості була ліквідована, а для «злісних боржників потрібна екзекуція» [17, арк. 4; 12-14; 34; 157].

Під час російсько-французьких війн 1812–1814 рр. торгів у Південно-західних губерніях не відбувалося. Як правило, продовольство і провіант вилучалося в поміщиків за безпосередніми наказами і розпорядженнями корпусних і дивізійних командирів під боргові квитанції держави, які вона зобов'язувалася сплатити найближчими роками з невеликими відсотками.

У висновках зазначимо, що, по-перше, система комерційних торгів і аукціонів на теренах Правобережної України створювалася росіянами за власною ініціативою та виключно у примусовому порядку, і в перші роки свого існування не могла бути ефективною через масове саботування потенційних постачальників. По-друге – правила й умови купівлі-продажу на таких торгах встановлювалися в межах законодавчого поля Російської імперії і дбали вони насамперед про інтереси держави, а не місцевих товаровиробників. Дещо пізніше, вдало проведені заготівельні компанії створювали у владних кабінетах ілюзію налагодженого механізму забезпечення військ. У врожайні роки регулярні частини дійсно не відчували браку продовольства й фуражу, що переконало керівництво провіантських установ створити в першій половині ХІХ ст. належну й надійну систему забезпечення, в якій чільне місце й надалі відводилось аукціонам і підярдам.

Список використаних джерел і літератури:

1. Скрипник А. Ю. Російський військовий чинник у суспільно-політичному та економічному розвитку Правобережної України (1792–1865 рр.) : монографія / Кам'янець-Подільський: Вид. ФОП Зволейко Д. Г., 2016. 612 с.
2. Державний архів Рівненської області. Ф. 370, Оп. 1, Спр. 1, Арк. 77.
3. Российский государственный военно-исторический архив (далі – РДВІА). Ф. 44, Оп. 193, Д. 143, Л. 236-237.
4. Полный свод законов Российской империи (далі – ПЗЗРІ). Собр. 1. СПб., 1830. Т. XXVII. С. 25. № 20120.

5. Skrypnyk, A. & Marchyshyna, A. (2022). «What Belongs to Soldiers, Passes by Them»: Attempts to Overcome Corruption in the Russian Army in the early 19th century. *Skhidnoievropeiskyi istorychnyi visnyk [East European Historical Bulletin]*, 25, 70–79.
6. РДВІА. Ф. 44. Оп. 193. Д. 143. Л. 13-14.
7. Там само. Д. 147. Ч. 8. Л. 121; ПЗЗРІ. Собр. 1. СПб., 1830. Т. XXIV. С. 492-493. № 17835.
8. ПЗЗРІ. Собр. 1. СПб., 1830. Т. XXVII. С. 12-13. Приложение № 20484а.
9. Там само. Т. XXVIII. С. 173-174. № 21188.
10. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІАК України). Ф. 533, Оп. 1, Спр. 521, Арк. 3-8.
11. Там само. Спр. 781, Арк. 1-10, 27, 41-44, 140.
12. РДВІА. Ф. 9190, Оп. 165, Св. 53, Д. 4, Л. 9-11.
13. Там само. Л. 22-26.
14. ЦДІАК України. Ф. 533, Оп. 1, Спр. 1217, Арк. 2-4.
15. Державний архів Волинської області. Ф. 363, Оп. 1, Спр. 101, Арк. 28-29.
16. ПЗЗРІ. Собр. 1. СПб., 1830. Т. XXXI. С. 451-453. № 24420.
17. ЦДІАК України. Ф. 533, Оп. 1, Спр. 1464, Арк. 4, 12-14, 34, 157.

С. В. Олійник,

кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри історії України
Кам'янець-Подільського національного
університету імені Івана Огієнка

С. А. Сидорук,

кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри історії України
Кам'янець-Подільського національного
університету імені Івана Огієнка

СОЦІАЛЬНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ТА ДОПОМОГА СІМ'ЯМ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ З ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ ПІД ЧАС КРИМСЬКОЇ ВІЙНИ

У статті висвітлені соціальні наслідки мобілізаційної діяльності держави на теренах Подільської губернії в роки Кримської війни 1853-1856 років, а також спроби уряду вжити заходів, спрямованих на допомогу сім'ям мобілізованих до війська солдатів. Дослідження акцентовано увагу на бездіяльності місцевих військових та цивільних чиновників, які маючи реальні адміністративні можливості для забезпечення родин солдатів належною допомогою, не виконали ні прохання ні прямих вказівок уряду.